

Prantsuse kuningakojust Eestimaa talutarre: hüpoteese pott- ja kabimütside päritolust pärandtehnoloogi pilgu läbi

Maret Lehis

Resüme

Pott- ja kabimütse kandsid 18.–19. sajandil Põhja- ja Lääne- Eestis algul abilunaised, hiljem ka neiud. Neid peakatteid iseloomustavad tugev papist alus ja enamasti lillelisest siidist katteriie. Väidetavalt on Eestis neid omapäraseid mütsi hakatud kandma Euroopa maade, eriti Rootsi ja Soome talurahvamoe mõjul. Siiski on pott- ja kabimütside valmistamise meetodid näiteks Soomes kantud peakatetega võrreldes niivõrd erinevad, et tekib küsimus, kas ei peaks seda tehnoloogiat otsima hoopis mujalt. Samas on nende mütside valmistamisviisi ja lõiked sarnased vene kokošnikutega. Artiklis käsitletakse pott- ja kabimütside päritoluga seonduvat problemaatikat.

Saab järeldada, et Põhja- ja Lääne-Eestis kantud pott- ja kabimütsid on algusest pärit hiliskeskajast Prantsuse tanust, kuigi meile tuntud mütsid on vormilt ja lõikelt sellest väga erinevad. Meie etnograafilises kirjanduses ei ole küll täheldatud Vene rahvarõiva tugevat mõju Eesti rahvarõivale, kuid tehnoloogiapõhiselt võib väita, et see tanutüüp meile läbi Skandinaavia maade ei levinud, pigem võime kõnealuse mütsimoe algupära otsida ida poolt.

Selles vallas on vajadus veel paljude etnograafilisi peakatteid käsitlevate uurimistööde järele. Teema on lai ja seoses kasvava huviga rahvarõivaste vastu ka väga oluline – on ju peakate olnud läbi aegade üks tähtis ja kõnekas rõiva-komplekti osa.

Võtmesõnad: peakatted, tanud, rahvarõivad, pottmüts, kabimüts, Prantsuse tanu, kokošnik

Sissejuhatus

Tänapäeval, 21. sajandil, oleme hakanud järjest enam huvi tundma oma päritolu ja esivanemate pärandoskuste vastu. Muu hulgas on kasvanud ka inimeste teadlikkus selle suhtes, kuidas ehedat rahvarõivast valmistada ja kanda. Kui seni on rahvarõivaalastes uuringutes Eestis lähtunud järelduste tegemisel peamiselt esemete välimusest, siis viimase kümne aasta jooksul on muutunud

oluliseks süüvida ka tehnoloogilistesse iseärasustesse. Väga tähtsad on teadmised valmistusviisidest ja materjalidest, kuna selle kaudu muutub osaliselt meil praegu olemas olev taustainfo – kust meie eelkäijad oma rõivaste kujundamisel eeskujusid leidsid ja mil moel rõivamood meile liikus. Eesti muuseumide kogudes on rikkalik valik etnograafilisi tekstiile, sealhulgas peakatteid. On tänuväärne, et säilitatakse ka väga katkiseid esemeid, mis aitab kaasa materjalide määramisele ning tehnoloogiate ja töövõtete uurimisele.

Rõivakomplekti oluliseks osaks on läbi aegade olnud peakatted, mille valik ainuüksi Eesti alal on olnud väga kirev. Kitsendamaks seda suurt ja põnevat teemat, käsitlen oma artiklis vaid 18. ja 19. sajandil Põhja- ja Lääne-Eestis moes olnud papist alusele töödeldud naiste peakatteid – pott- ja kabimütse. See moesuund juurdus nii tugevalt, et need peakatted olid kasutusel 19. sajandi lõpuni, kohati isegi veel 20. sajandi alguseski. Seni olid abielunaised kandnud enamasti linasest riidest valgeid või tikitud tanusid, neid aga pärgi. Aja jooksul kadusid tanud ja pärjad Põhja-Eestis täielikult ning pottmütse hakkasid lisaks naistele kandma ka neid. Ligi 200 aastat moes olnud ning suurt sotsiaalset tähendust omanud rõivaeset ei saa jätta tähelepanuta ehedate rahvarõivakomplektide valmistamisel.

Nimetus „pott- ja kabimütseid“, mis väljendab ühtlasi ka nende kuju, on

Foto 1. Pottmüts eest- ja tagantvaates. Peakate on ümara kujuga, eesäärde kinnitatud valge pits ehk treemel, kuklasse seatud lehvikujuuliselt lai siidpael. ERM A 291:517, Järvamaa. *ERMi foto.*

Foto 2. Pärnu-Jaagupi kabimüts, ERM 2006. *ERMi foto.*

Foto 3. Vigala kabimüts, ERM 4047. *ERMi foto.*

tulnud käibesse pigem seonduvalt vajadusega leida nendele peakatetele tagantjärele mingi ühine nimetus. Kirjalikes allikates nimetab neid sel moel esmakordselt Ferdinand Leinbock 1925. aastal avaldatud artiklis. 18.–19. sajandil nimetati nii pott- kui kabimütse valdavalt naistemütsideks, aga esines ka muid huvitavaid nimesid: *nutrimüts* (ERM 9807), *moorimüts* (ERM A 119:166), *munamüts* (ERM 11523), *laimüts* (ERM 10777).

Vanimad leitud pottmütse sarnased peakatted pärinevad arvatavasti 18. sajandi algusest. Need on pehmed, polsterdatud lina või takuga, kaetud siidriidiga ja kaunistatud kardpitsidega. Õige pea hakati neid mütse valmistama kõvale papist alusele, kardpitside kasutamine aga kadus.

Nii nagu Põhja-Eesti alal pottmütseid, olid Lääne-Eestis väga populaarsed kabimütseid (vt fotod 2–4). Kui pottmütseid olid üle levikuala väga sarnase kuju ja tagasihoidlike

Foto 4. Varbla kabimüts, ERM A 621:205/ab. ERMi foto.

kaunistustega, siis kabimütsid sarnanesid küll oma tagurpidi pööratud hobusekapja meenutava kuju poolest, kuid kaunistusvõtted erinesid lausa kihelkonniti – selleks kasutati erinevaid pitse, paelu, ehisnõelu.

Uuritavad naistemütsid ei olnud kohapealne väljamõeldis, vaid nii mood kui ka valmistamisviis pidid olema pärit pigem kusagilt mujalt kui Eesti aladelt – küll aga pole välistatud tehnoloogia edasine kohapealne areng. Väidetavalt on Eestis neid omapäraseid mütsi hakatud kandma Euroopa maade, eriti Rootsi ja Soome talurahvamoe mõjul (Leinbock 1925: 101). Siiski on pott- ja kabimütside valmistamismeetodid näiteks Soomes kantud peakatetega võrreldes niivõrd erinevad, et tekib küsimus, kas ei peaks seda tehnoloogiat otsima hoopis mujalt. Nende mütside valmistamisviis ja löiked on väga sarnased Vene kokošnikute valmistamisega, mis omakorda on eeskujudid ammutanud ilmselt Prantsuse mütsimoest.

Kui võrd eestikeelses kirjanduses pott- ja kabimütside päritolu kohta ammendavat informatsiooni ei ole ja Euroopa moe muutused jõudsid meile tõenäoliselt mõningase hilinemisega, tuleks vaadelda varasemat Euroopa moodi ja uurida, kuidas mõjutas see riietumist meie naaberaladel. Et kirjallikes allikates on mainitud pott- ja kabimütside (Leinbock 1925; Manninen 2009), aga ka soomlaste *tykkimyssy* (Sirelius 1915; Kaukonen 1985) arengut nn Maria Stuarti tanust, mis oli tuntud kui 16. sajandil Euroopa maades kantud naistemüts, siis alustan ka oma uurimust just nimetatud sajandist, kuid artikli mahu huvides võrdlen tehnoloogiat vaid lähimate naabrite, Soome ja Venemaaga.

Pott- ja kabimütside probleem Eesti teaduskirjanduses

Pott- ja kabimütsi käsitlevat teaduslikku kirjandust on Eestis ilmunud väga vähe. Esimese pikema uurimistöõ tegi Eesti esimene etnoloogiadoktor Ferdinand Leinbock (Linnus) ning see ilmus artiklina 1925. aastal Eesti Rahva Muuseumi esimeses aastaraamatus. Ta käsitles selles pott- ja kabimütside kuju, materjalikasutust ja valmistamist, liigitas ja kaardistas nende levikut, tegi oletusi päritolu kohta. Siiski ei ühineks ma täielikult Leinbocki arvamusega, kuna tema seisukohad kõnealuste mütside suhtes ei ole tehnoloogiapõhised, vaid põhinevad tema etnoloogiteadmistel ja lähtuvad suuresti ajastule kohastest tõekspidamistest. Märkima peab sedagi, et artikli autor oli sel ajal alles tudeng ja algselt on tegemist tema seminaritööga.

Leinbocki kirjutatule toetub ka pott- ja kabimütside käsitlus aastail 1922–1928 Eesti Rahva Muuseumi direktorina töötanud Ilmari Mannineni raamatus „Eesti rahvariiete ajalugu“, mille esmatrikk ilmus 1927. aastal Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatuna nr 3. Samuti on Leinbocki artikkel aluseks Melanie Kaarma ja Aino Voolmaa 1981. aastal ilmunud raamatus „Eesti

rahvarõivad“ kirjutatud lõigule pottmütsidest (1981: 41–42).

Et Eestis on ajalooliste peakatete uurimisega jõutud seni vaid pealiskaudselt tegeleda, on pott- ja kabimütside valmistamise kohta varasemad uurijad vähe kirjutanud. Teisalt ei ole ka pott- ja kabimütse hilisemal ajal kuigi atraktiivseks peetud. Võib-olla on üheks põhjuseks Mannineni (2009: 81) kui autoriteedi poolt 1927. aastal kirja pandu: „Ei saa ütelda, et eesti pottmüts oleks üldiselt ilus. See on liiga kõrge ja kohmakas. Leidub ainult vähesel määral erandeid, kaunis väikesi ja kenasid mütse.“ Samuti on pärast meistrite kadu-

mist 20. sajandi algul valmistatud nii-öelda pott- ja kabimütse sarnaseid peakatteid, mis aga juba vale tehnoloogia kasutamisest tingituna kipuvad kandjal tantsides peast kukkuma või kõrvadele vajuma ja kuulmist segama.

Foto 5. Maria Stuart, Šotimaa kuninganna. Tundmatu autori maal Nicholas Hilliardi järgi, 1578. National Portrait Gallery 429. Allikas: npg.org.uk.

Pott- ja kabimütside euroopalik algupära

Pott- ja kabimütside algupärast rääkides on Leinbock (1925) toetunud Saksa kostüümuurija Friedrich Hottenrothi raamatule „Geschichte der deutschen Tracht“ (1900) ja Soome etnoloogi Uno Taavi Sireliuse 1915. aastal väljaantud teosele „Suomen kansanpukujen historia“. Mõlemad viitavad Maria Stuarti tanule, mis 1580. aasta paiku levis PANTSUSMAALT Saksamaale ning sealt edasi Soome ja Rootsi. (Hottenroth 1900: 559 Leinbock 1925: 101 kaudu.) Sirelius (1915: 64) kirjutab, et 17. sajandil levisid nii Soomes kui Rootsis nn Maria Stuarti tanust¹ eeskuju saanud peakatted, mida nimetati

1 Maria Stuart (1542–1587) oli Šotimaa (1542–1567) ja Prantsusmaa (1559–1560) kuninganna. Pärast oma esimese abikaasa, Prantsusmaa kuninga François II surma, olles vaid 17-aastane, kandis ta leinariietusena valget tanu, valgest brokaadist kleiti, valgeid saapaid ja sukki ning selle kõige üle tumedat loori (Zweig 1983: 35). Stefan Zweig kirjeldab, kuidas Maria Stuart, rõhutamaks oma lesestaatust, pidas vajalikuks riietuda samamoodi ka oma pulmas (1565), kui ta abiellus oma teise abikaasa, Henry Darnley'ga (Zweig 1983: 93). Ilmselt oli tema riietuses midagi tolle aja kohta iseäralikku või erilist, et selle kirjeldus ajalooõrikutesse kirja on pandud. Teistsugused ja uued aksessuaarid torkasid Šoti kontekstis kindlasti silma ja tekitasid matkimissoovi, arvestades, et nende kandjaks oli noor ilus kuningalesk.

Foto 6. Soome tykkimyssy, ERM B 33:112. ERMi foto.

*tykkimyssy*². Algselt kandsid neid mütse kirikutegelaste ja linnakodanike proudad, kuid 18. sajandil hakkas neid alates Lääne-Soomest kandma ka talurahvas (sealsamas). Ida-Soomes jõudsid need peakatted hiljem ja olid kasutusel lühemat aega. Toini-Inkeri Kaukonen (1985: 64–65) leiab siiski, et kõnealused peakatted jõudsid Soome talurahvani linnakodanike, käsitööliste ja teenijate kaudu.

Kuid mida täpselt peetakse silmas Maria Stuarti tanuna? Wilcoxi (2008: 90, 130) järgi oli see valmistatud õhukesest ažuursest riidest, millel oli traat servas ning mis moodustas otsaesise kohal nurga. Juuksed kammiti eest lahku, puuderdati ning kinnitati rullidena kuklasse. Ka maalidel on kujutatud Maria Stuartit valge batistist ja pitsist leinatanuga (vt foto 5), mida Catherine de Medici (1519–1589) hakkas hiljem kutsuma lesetanuks (Wilcox 2008: 90; Schuessler 2009: 130). Stuarti esimene lesetanu oli suhteliselt lauge esiäärega, hilisematel aga tööpoolest on otsaesise kohale murtud nurk, samuti on tanu äärepitsid aja jooksul muutunud laiemaks ja õhulisemaks. Suured pitskaunistused rõhutavad vaieldamatult kandja suursugusust.

Ameerika kostüümiajaloolase Melanie Schuessleri väitel on Maria Stuarti tanu sarnaseid peakatteid 16. sajandi Euroopas tuntud „Prantsuse tanu“ nime all (2009: 134). Esmased andmed neist on pärit juba aastatest

2 *Tykki* – riideriba, mille abil kinnitati juustele tärgeldatud pits. Müts pandi selle peale eraldi.

Foto 7. Rootsi bindmössa, Nordiska Museet 2710. Elisabeth Erikssoni foto.

1510–1515 (Schuessler 2009: 131). Siiski peab ta peakatte algseks päritolu-
maaks Hispaaniat, kust see levis Prantsusmaa kaudu mujale Euroopasse ja
Skandinaavia maadesse (Schuessler 2009: 132).

Prantsuse tanu levik Skandinaaviamaadest Eestisse

Niisiis võime eeldada pott- ja kabimütside euroopalikku algupära. Pole
aga teada, millal ja kuidas täpselt see moesuund Eestisse jõudis. Tuginedes
Leinbockile (1925) oletab Manninen (2009[1927]: 83), et kuna pottmütsid
hakkasid Eestis levima kõigepealt Harju- ja Virumaal, on tõenäoline, et need
on meile toodud Soomest. Soomes on *tykkimyyssy* (vt foto 6) olnud kasutusel
juba 16. sajandi lõpul, mil seda võisid kanda vaid kõrgemast seisusest naised.
Peakatte levis maarahva hulka umbes 17. sajandi keskpaiku. Soomes on olnud
selle mütsi kandmise õigus väga rangelt reglementeeritud ning seisusevasta-
selt mütsi pähe pannud naisterahvas võis saada näiteks kuni kaheksapäevase
vanglakaristuse (Sirelius 1915: 64–65). Ka Eestis on juba alates 1524. aastast
välja antud mitmeid luksusevastaseid määrusi riietumise kohta, mille ees-
märgiks oli seisuslike vahede rõhutamine rõivastuses kasutatavate materja-
lide ja ehte abil (Talve 2004: 111–112). Siiski otseselt pott- ja kabimütside
kandmise kohta käivaid seadusi ma leidnud ei ole. Ilmselt levisid nimeta-
tud peakatted ka meil kõigepealt linnades, härrasrahva ja nendega lähemalt
kokku puutuvate mõisateenijate seas (Leinbock 1925: 98).

Foto 8. Kaarma pinnmüts, ERM A 265:1. ERMi foto.

Sireliuse (1915: 70; Lehtinen, Sihvo 2003: 128) väitel on Soome *tykkimyssy* väga sarnane Rootsis kantud tanudega (*bindmössa*) ja seepärast peetakse seda laenuks Rootsi rõivastusest.

Leinbock (1925: 102) leiab, et Rootsi päritolu võiksid olla ka meie kabimütsid, seda nii tüpoloogilistel ja keelelistel põhjustel kui ka geograafilise leviku järgi. Alustagem selle loetelu viimasest – geograafilisest levikust. Kabimütse kanti Lääne-Eestis: Läänemaal, Noarootsis, Saaremaal, Pärnu-Jaagupis, Toris ja Vigalas. Seega võiks ju eeldada, et eelkõige Eesti rannaaladel, kus elas rootslasi, kanti ka rootsipärast rõivastust ja peakatteid. Kuid Eesti rootslased asusid rannikualadele elama juba 13. sajandil, kui uurimisalune mütsimood polnud veel Rootsi jõudnud. Aino Voolmaa (1971: 49, 61–62) välitöödelt pärineb järgmine informatsioon: „Vihterpalu kandis olid pottmütsti (ja mitte kabimütsti – M. L.) kandjateks harilikult eestlased, rootslased kandsid väikseid pehmeid sitsiriidest valmistatud kinniseid mütse ja tanusid, mis liibusid ümber pea. Pidulikud tanud olid välja õmmeldud ja litritega kaunistatud. Paistis kaugele välja, kes rootslane, kes eestlane. Noarootsis käidud aga üldse eestipäraselt riides ja naised kandsid seal kabimütse.“

Mis puutub keelelisse sarnasusse, siis jah – Saaremaal kasutusel olnud „pinnmüts“ sarnaneb tõesti rootsikeelse nimetusega *bindmössa*. Kuid sellega kogu sarnasus ka piirdub. Pealegi hakati Saaremaal pinnmütsti kandma tunduvalt hiljem kui mandril ning laialdast kasutust see ei leidnudki (Soorsk 2008: 22).

Foto 9. Metallpitsidega kaunistatud vanematüübiline müts Kadrina kihelkonnast, ERM 16430. *ERMi foto.*

Kui rääkida peakatete tüpoloogias, siis on Rootsi *bindmössa* äravahe-tamiseni sarnane Soome *tykkimyssy*ga (vt fotod 6 ja 7). Sarnased on kuju, valmistamisviis, kaunistused. Mõlemad valmistatakse spetsiaalsel vormil kiht-kihilt paberit kleepides, seda kuivatades ja kuklaosa voltides (Hokkanen 1988). Pinnmüts seevastu on aga täielikult meie oma kabimüts – valmistatud kokkuõmmeldud papist alusele, kaetud muustrilise siidiga ning kaunistatud kardpitsi ja kitsa valge äärepitsi – treemliga (vt foto 8).

1777. aastal kirjutas August Wilhelm Hupel raamatu „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland“ II köites, et Harjumaa naised kand-sid 18. sajandi teisel poolel kulla, hõbeda ja pitsidega kaunistatud peakat-teid (lk 178–179). Need võisid olla pottmütsid või nende sarnased peakatted. Hüpoteesi toetab Sari Marjut Rainne artikkel Tallinnas Jaani seegi väljakaev-amistel leitud metallpitsidest (2010). Artiklis räägitakse palju haudadest leitud metallpitsidega kaunistatud siidmütsidest. Leitud peakatted lubavad oletada, et tegemist võib olla esimeste pottmütsi sarnaste peakatetega. On kindlaks tehtud, et kõik matused pärinevad 16.–18. sajandist, kui Katariina II korraldusel kirikaedadesse matmine lõpetati. See aeg ühtib pottmütside leviku algusajaga 18.sajandil. Teada on, et Jaani Seegi kalmistule maeti tavali-sed küla- ja linna elanikud ning selliseid mütsi on leitud ka varasemate kiri-kutesse sängitatud matuste uurimisel (Rainne 2010: 302–303). Eesti Rahva Muuseumis säilinud vanimad pottmütsi sarnased peakatted on samuti kae-tud siidiga, pehmed ja kaunistatud metallpitsidega (ERM 16088, 16430, A 509: 3817). Vanuselt järgmised on juba papist alusele töödeldud, kuid samuti veel kardpitsidega kaunistatud nn tohvimütsid (nt ERM A509: 3395).

Nii nagu Soomeski (Holst 2011: 137), on Eestis olnud mütsi kandmine abielunaisele kohustuslik (Leinbock 1925: 97). Sarnased on olnud ka tradit-sioonid – leina- ja paastuajal musta mütsi kandmine, samuti maeti musta mütsiga (Sirelius 1915: 70; Lehtinen, Sihvo 2003: 138; Voolmaa 1989: 66, 76). Algselt pandi pulmas noorikule pähe värviline (roosa või helesinine) müts, hiljem tuli aga moodi valge mütsiga linutamine – pruudile abielunaise pea-katte pähe panemine (Leinbock 1925: 97; Lehtinen, Sihvo 2003: 138; Voolmaa 1989: 27, 32).

Mütsi väljapaistvatel osadel – pitsid (treemel, *tykki*) ja linnid – olnud olu-line sotsiaalne tähendus. Pits on alati rangelt näidanud kandja abielunaise staatust, kuna ilma selleta mütsi kandsid 19. sajandi teises pooles ka neiud. Soome *tykkimyssy*’t kanti kodus ilma pitsita ja paelteta, need kinnitati pea-katte külge pidulikul puhul (Kaukonen 1985 : 75).

Pott- ja kabimütside Soome ja Rootsi päritolu vastu räägivad suured tehnoloogilised erinevused nende valmistamises võrreldes Eesti mütsidega. Nimelt on meie pott- ja kabimütsid eranditult töödeldud kokkuõmmeldud

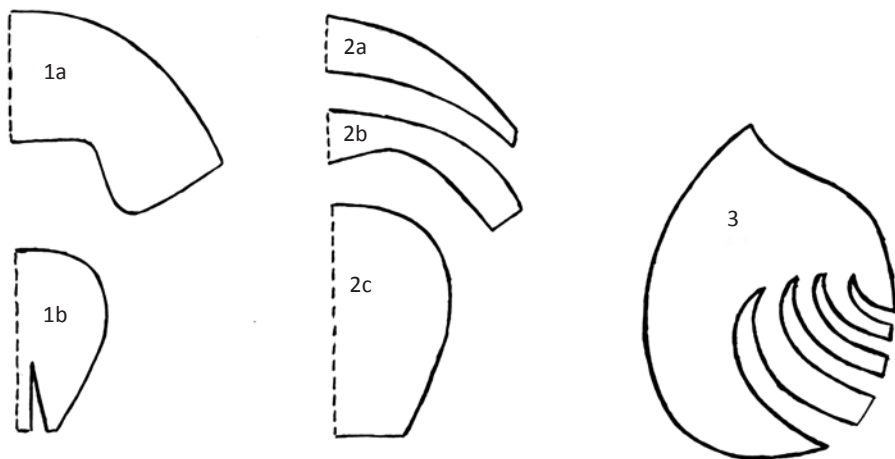
papist põhjale, *tykkimyssy* ja *bindmössa* alus aga kleebitakse vastava vormi peal kokku mitmest kihist (ajalehe)paberist (Hokkanen 1988). Puuduvad igasugused viited ja allikad Eestis mütside valmistamiseks kasutatud vormide kohta. *Tykkimyssy* ja *bindmössa* katteriie on sageli kaunistatud tikanditega (vt fotod 6 ja 7), mida pottmütside puhul on kasutatud vaid ühel juhul (ERM 16362, Kadrina). Nii pott- kui kabimütsid on tavaliselt ääristatud kandiga, mis Soome ja Rootsi mütsidel enamasti aga puudub. Iseärasusteks on veel, et pottmütsid on rohke lina või takkudega, hiljem ka vatiga ümaraks polsterdatud; kabimütsidel esineb erinevaid pael- ja pitskaunistusi ning kardpaelu.

Seosed Vene kokošnikuga

Ei saa päriselt välistada võimalust, et pott- ja kabimütsid on meile sattunud üldse saksa soost mõisnike kaudu – nagu eelpool mainitud, levis mütsimood Prantsusmaalt Saksamaalegi. Need ei ole aga levinud ühtlaselt üle kogu Eesti, vaid pott- ja kabimütside levikuala piir langeb kokku tollase Põhja- ja Lõuna-Eesti vahelise endise administratiivpiiriga (Leinbock 1925: 103), mida rahva hulgas vastavalt Tallinnamaaks ja Riiaaaks kutsuti. „Riiaa vanematel inimestel olid valgest linasest riidest tanud, pits ääres, nurk püsti. Tallinnamaa inimestel olid kõrged mütsid.“ (Voolmaa 1989: 296–297). Pole teada, mis põhjusel Põhja-Eestis tanud välja tõrjunud naistemütsid Lõuna-Eestis soosingut ei leidnud. Ehk oli „Riiaa“ rahvas moe suhtes lihtsalt konservatiivsema iseloomuga, aga ehk mängib siin hoopis rolli ka rahvastiku etniline päritolu ja sellest tulenevad maitse-eelistused.

Kuid vaadakes pisut ka poliitilisi asjaolusid. Alates 1700. aastast laastas Eesti ala Põhjasõda, mis ühtlasi märkis Rootsi aja lõppu. Pärast 1721. aasta rahu jagunes piirkond Riia ja Tallinna kubermangu vahel. Kummaski oli neli maakonda, kuid omaette provintsi moodustas Saaremaa, mis kuulus samuti Riia kubermangu. (Talve 2004: 199.) Suhtlus Venemaaga oli tihedam, mistõttu võidi sealt üle võtta ka nii mõndagi rõivamoest – miks mitte peakatteid.

Vene rahvarõivauurijad Sosnina ja Šangina kirjutavad, et alates 17. sajandist hakkasid Venemaal naised Prantsuse tanude eeskujul kandma kokošnikuid ning 18.–19. sajandil olid need seal populaarseimad naiste peakatted. Kuna Venemaa territoorium oli suur, olid ka kokošnikud oma konstruktsioonidelt ja kaunistusviisidelt väga erinevad. (Sosnina, Šangina 1999: 117.) Põhja-Venemaale iseloomulikud kokošnikud on tihti sarnaselt meie pott- ja kabimütsidele valmistatud pappalusele ning neid on kantud samal viisil kui Eestiski – kodust välja minnes seotud rätik üle mütsi (Sosnina, Šangina 1999: 120).

Joonis 1. Pottmütsi esi- (1a) ja tagatükk (1b), kokošniku esitükid (2a ja 2b) ja tagatükk (2c) ning tykkimyssy löige (3). Maret Lehise joonised.

Foto 10. Naine kokošnikuga. Tundmatu autori maal, 1769. Vene Riiklik Muuseum, Ж-215. Allikas: rusemuseumvrm.ru.

Üheks oluliseks sarnasuseks meie naistemütsidega on kokošnikutel esiääre küljes sageli esinev kitsas pits. Soome ja Rootsi mütsidel on see pits (*tykki, stycke*) väga lai – algab poolelt pealaelt ning ulatub laubani.

Kokošnikuid on kaunistatud märksa rikkalikumalt kui meie pottmütse. Pidulikumad peakatted olid tikitud kardniitidega, ehitud helmeste ja ripatsitega (vt foto 10). Sellegipoolest on pott- ja kabimütside kaunistamisvõtted sarnasemad pigem nende kui soomlaste *tykkimyssy*ga.

Pannes kõrvuti *bindmössa, tykkimyssy*, kokošniku ja pottmütsi lõiked, on sarnasused ja erinevused nende vahel selgelt näha (vt joonis 1). Kui *bindmössa* ja *tykkimyssy* koosnevad kahest ühesugusest üle pea eest taha kokku õmmeldud poolest, siis nii kokošnik kui pott- ja kabimütsid koosnevad esitükist ja tagatükist, mille ühendamise õmblus jookseb risti üle pea. Joonisel on kujutatud kaks

Foto 11. Kokošnik, ERM C 31:512, Venemaa. Katkise pealisriide tõttu on polsterdus näha. *ERMi foto.*

kokošniku esitükki näitamaks, et selle peakatte esiäär võis olla nii lauge kui ka kumerusega otsaesisel.

Pottmütsi ja kokošniku üheks tehnoloogiliseks sarnasuseks võib lugeda veel mütsile vajaliku kuju andmist polsterdamise abil (vt fotod 11 ja 12). Enamasti on vanemate mütside puhul nii Eestis kui Venemaal kasutatud lina või takku.

Leinbocki (1925: 97) küsitluste andmetel olid pottmütside materjalid üldiselt poest saadud: siidriided, paelad, pitsid ja karrad. Kodus valmistatud linasest riidest on tehtud vaid mõne vanema peakatte vooder, uuemate vooderdamisel on kasutatud valdavalt kirjut sitsi. 18. sajandi II poolel muutus oluliseks puuvillakaupade sissevedu ning Venemaa lääneosas tekkis sitsitööstus. Peale selle imporditi tekstiilkaupu Saksamaalt, Hollandist, Inglismaalt ja mujalt (Talve 2004: 213).

Suur osa materjalidest toodi tõenäoliselt Venemaalt. 18. sajandi lõpul tuli Eestisse palju venelastest kaupmehi, kellel oli lubatud kaubelda vaid „vene kaupadega“ (Talve 2004: 213–214). Palju liikus mööda Eestit ringi venelastest harjuskeid, kellelt sai osta kangaid ja pitse-paelu. Nii leiame, et pottmütside ja kokošnikute valmistamisel on kasutatud ühesuguseid kattematerjale (vt fotod 13 ja 14).

On üksikuid andmeid, et Ida-Virumaal on kantud Peterburist toodud ja siin pisut ümber tehtud pottmütse (ERM 17492), mis meie omadest esmasel

Foto 12. Türi pottmüts, ERM A 509: 4015. Katkise pealisiide tõttu on polsterdus näha. *ERMi foto.*

vaatlusel üldse ei erine. Siiski ei ole pottmütse Venemaal tehtud, vaid sellele nähtusele on olemas teine põhjendus. 19. sajandil oli Peterburi ümbrusesse elama asunud päris palju eestlasi, sealhulgas käsitöölisi. Jüri Linnuse (1973: 166) arvates võiks Tallinna seos Peterburi käsitööga olla vägagi huvipakkuv, kuna 1811. aasta hingeloenduse andmetel elasid mitmed Tallinnas arvel olnud käsitöölised tegelikult Peterburis. Teada on, et 19. sajandi lõpuks oli Peterburi kubermangu elanikest eestlasi juba 3%. Ka käis 19. sajandil, eriti selle teises pooles palju Eesti soost tüdrukuid Peterburis lapsehoidjana või teenijana raha teenimas (Raid 2012: 77–78) ning eks nii need mütsid ka sinna sattusid.

Kokkuvõte

Põhja- ja Lääne-Eestis kantud pott- ja kabimütsid on tõenäoliselt algselt pärit hiliskeskaegsest Prantsuse tanust, kuigi meile tuntud mütsid vormilt ja lõikelt sellest väga erinevad. On tõenäoline, et see mütsimood ei tulnud meile siiski Soomest ega Rootsist – vastasel korral oleks nii lõigetes kui valmistamistehnoloogias sarnaseid jooni.

Et pott- ja kabimütside kandmine võiks omada seoseid Vene traditsiooniga, tundub samuti küllaltki loogiline. Esiteks olid Venemaal

Foto 13. Kokošnik eest- ja tagantvaates, ERM C 31:502, Venemaa. *ERMi foto.*

Foto 14. Jõelähtme pottmüts eest- ja tagantvaates, ERM A 509:3396. *ERMi foto.*

Prantsusmaaga väga tihedad suhted ning seetõttu võeti palju üle ka moest. Teiseks tuleb arvestada Eestimaa kuulumist pärast Põhjasõda Venemaa haldusalasse ning sellega seotud kaupade ja kaupmeeste liikumist. Kõike seda kinnitavad mütside lõikelised ja tehnoloogilised iseärasused, materjalide ja kaunistamisvõtete sarnasused ning ühesugune kandmisviis. Kuigi meie etnograafilises kirjanduses ei ole võrdlevalt uuritud Vene rõivamoe mõjul Eesti rahvarõivale, võib oletada, et 18.–19. sajandil Põhja- ja Lääne-Eestis moes olnud pott- ja kabimütsidel on sellesunaline seos. Mütsidele on antud küll rootsipäraseid nimetusi (nt *bindmössa* – pinnmüts), kuid nii väline kui ka tehnoloogiline sarnasus neil puuduvad. Seniks, kuni veelgi detailsemad uuringud puuduvad, võime Eesti pott- ja kabimütside päritolu hüpoteesina eelistada Lääne-Euroopa sünnikodu ning levikut Venemaa kaudu artiklis välja toodud tehnoloogilistel põhjustel. Kindlasti võiks edasistele uurijatele soovitada süüvida keskajal Euroopas moes olnud peakatete tehnoloogia-tesse, aga vaadelda ka 17.–19. sajandi rõivastust ja peakattemoodi Saksa kultuuriruumis.

Allikad

- Hokkanen**, Leena 1988. Tykkimysst: kansallispukujen perinteinen valmistus. – *Kotiteollisuus* 4.
- Holst**, Leena, 2011. *Kansallispuku*. Porvoo: Maahenki.
- Hupel**, August Wilhelm, 1777. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland*. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 178–179.
- Kaarma**, Melanie, **Voolmaa**, Aino 1981. *Eesti Rahvarõivad*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaukonen**, Toini-Inkeri 1985. *Suomalaiset kansanpuvut ja kansallispuvut*. Porvoo-Helsinki-Juva: WSOY.
- Lehtinen**, Ildiko, **Sihvo**, Pirkko 2003. *Rahvaan puku. Suomen kansallismuseon kansanpukukokoelmiin*. Helsinki: Museovirasto.
- Leinbock**, Ferdinand 1925. Kabi- ja pottmütsid. – *ERMi aastaraamat* I. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 89–103.
- Linnus**, Jüri 1973. Käsitöölised Tallinnas 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul. – *ERMi aastaraamat* XXVII, 153–169.
- Manninen**, Ilmari 2009. *Eesti rahvariiete ajalugu*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Raid**, Andres 2012. *Eesti intiimne saladus*. Tallinn: Skymarket.
- Rainne**, Sari Marjut 2010. Metallpitsid Tallinna Püha Johannese hospitali (Jaani seegi) kalmistu haualeidudes. – *Ilusad asjad. Tähelepanuväärseid leide Eesti arheoloogiakogudest. Muinasaja teadus* 21. Koost. ja toim. Ülle Tamla. Tallinn: Tallinna Ülikool Ajaloo instituut, 297–320.
- Schuessler**, Melanie 2009. French Hoods: Development of a Sixteenth-Century Court Fashion. – *Medieval Clothing and Textiles. Volume 5*. Woodbridge: The Boydell Press, 129–160.
- Sirelius**, Uuno T. 1915. *Suomen kansanpukujen historia*. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- Soorsk**, Maret 2008. *Saare maakonna rahvarõivad*. Kuressaare: Saaremaa Rahvakultuuriselts, Saaremaa Muuseum.
- Sosnina, N., Šangina**, Izabella Josifivna 1999 = **Соснина Н., Шангина** Изабелла Иосифовна, 1999. *Русский традиционный костюм. Иллюстрированная энциклопедия*. СПб: Искусство.

Zweig, Stefan, 1983. *Maria Stuart*. Tallinn: Eesti Raamat.

Talve, Ilmar 2004. *Eesti kultuurilugu: keskaja algusest Eesti iseseisvuseni*. Tartu: Ilmamaa.

Wilcox, Ruth Turner 2008. *The mode in costume: a historical survey with 202 plates*. Mineola: Dover Publications.

Käsitöökirjalised allikad:

Voolmaa, Aino 1971. Märkmeid Vormsi ja Pakri saarte ning Risti khk. Vihterpalu valla rannaäärset rootslaste rõivastusest. Vihterpalu ja Pakri rootslaste rõivastusest (kuni Teise maailmasõjani). – *Eesti Rahva Muuseumi Etnograafiline Arhiiv* 232, 37–62.

Voolmaa, Aino 1989. Teatmematerjali endise Järvamaa, Ambla, Järva-Jaani, Järva-Madise, Koeru, Peetri, Paide ja Türi kihelkondade rõivastusest XIX sajandi II poolele rõhuasetusega mälestustele traditsioonilistest rahvarõivastest. Kogutud 1957. ja 1959. – *Eesti Rahva Muuseumi Etnograafiline Arhiiv* 216, 11–298.

Esemelised allikad:

ERM 2006 – Pärnu-Jaagupi kabimüts
ERM 4047 – Vigala kabimüts
ERM 9807 – Lihula pottmüts
ERM 10777 – Lääne-Nigula kabimüts
ERM 11523 – Märjamaa pottmüts
ERM 16088 – Palmse pottmüts
ERM 16430 – Kadrina pottmüts
ERM 17492 – Lüganuse pottmüts
ERM A 119:166 – Pärnu-Jaagupi kabimüts
ERM A 291:517 – Järvamaa pottmüts
ERM A 509:3395 – Jõelähtme pottmüts
ERM A 509:3396 – Jõelähtme pottmüts
ERM A 509:3817 – Väandra müts
ERM A 509:3788 – Kaarma pinnmüts
ERM A 509:4015 – Türi pottmüts
ERM A 621:205 – Varbla kabimüts
ERM B 33:112 – tykkimys
ERM C 31:502 – kokošnik
ERM C 31:512 – kokošnik
Nordiska Museet 2710 – bindmössa

Maret Lehis (s 1974) on lõpetanud 1995. aastal Tallinna Kergetööstustehnikumi rahvusliku käsitöö eriala ning 2003. aastal Tartu Ülikooli majandusteaduskonna. 2013. aastal lõpetas Maret TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia pärandtehnoloogia magistriõppe uurimusega pott- ja kabimütsidest. Alates 2002. aastast tegutseb eraettevõtjana. Tema juhitava OÜ Pileumi tegevusaladeks on peakatete valmistamine ning rahvuslik tekstiil. 2004. aastast õpetab rahvarõivakoolides üle Eesti kanga- ja kirivöökudumist ning pappalusel peakatete valmistamist; on õpetanud ka TÜ Viljandi Kultuuriakadeemias ja Eesti Kunstiakadeemias. Ta on osalenud mitmetel näitustel autori ja kuraatorina.

From French royal court to Estonian peasant house: some hypotheses about the origin of pot- and hoof-shaped caps from the perspective of heritage technologies

Abstract

It has been thought that pot- and hoof-shaped caps were adopted in Estonia under the influence of peasant fashion in other European countries, especially Sweden and Finland. However, when compared to the head-dresses worn in Finland, the methods of making Estonian pot- and hoof-shaped caps seem so different, the question arises of whether the roots of this cap-making technique might be located elsewhere. For example, the technique and patterns used for making pot- and hoof-shaped caps are more reminiscent of Russian kokoshnik head-dresses.

It can be concluded that pot- and hoof-shaped caps worn in northern and western Estonia originate from the French coif of the later Middle Ages, although further developments mean that the caps we now have are rather different from their model, in terms of both shape and pattern. Our ethnographic literature does not mention the strong influence of Russian folk costumes on Estonian traditional clothing. However, judging by construction techniques we may assume that pot- and hoof-shaped caps did not reach Estonia via Scandinavia. We should rather look for the source of this cap fashion in the east.

Hopefully this article will inspire fresh research work on ethnographic head-gear. This broad research topic continues to be important as head-dresses have constituted, at all times, one of the most essential and expressive elements of costume, and interest in traditional clothing is still growing.

Keywords: caps, coifs, national costumes, pot-shaped caps, hoof-shaped caps, French cap, kokoshnik